

ЕЛІТА (франц. *élite* — краще, добірне, від лат. *eligo* — вибираю) — група осіб, яка посідає керівне або провідне становище у політичній, економічній, військовій, культурній, науковій та інших галузях людської діяльності. Від поч. 17 ст. в Європі елітними називали товари кращої якості; звідси уявлення, що Е. — кращі люди в суспільстві загалом чи групах професіоналів. Соціологам і філософам, незважаючи на всі спроби, не вдалося настільки уточнити поняття «Е.», щоб усунути значну міру його невизначеності. Однак невизначеність дає і певну перевагу — дозволяє пристосовувати це поняття до різних ситуацій. Така корисна невизначеність властива багатьом ін. поняттям у [гуманітарних науках](#). Від антич. часів осн. увагу філософів зосереджено на політ. Е. Відповідно до Платонові ідеї «філософа на троні» та політ. етики Конфуція кращі ознаки політика — мудрість і справедливість. Античні філософи започаткували ціннісне розуміння політики як діяльності, націленої на узгодження частк. (індивід. та групових) інтересів з погляду справедливості. Це стало джерелом цінніс. (норматив.) складової у поняттях «політ.» і «профес.» Е. У європ. феодалізмі не тільки родове походження, а й відповідне виховання стало неодмін. ознакою [аристократії](#), з якої формувалася керівна меншість. У період Нового часу європ. історії норматив. складник поняття «Е.» імпонував передусім консерватив. спрямуванню у політ. філософії. Оскільки, згідно з Аристотелем, людина є істотою пластич. (її спосіб життя залежить від переконань і способів поведінки, що домінують в даному суспільстві), будь-який сусп. лад повинен ґрунтуватися на сусп. ієрархії, вертикально організов. структурах. На вершині цих структур повинні перебувати охоронці засадничих цінностей — мудрості, законності, справедливості. Складність політ. дії полягає у розумному поєднанні оновлення зі збереженням. Необхідність успадковувати досвід, нагромаджувати елементи культури та цивілізованості потребує такого оновлення чи заміни (циркуляції) Е., які б не були руйнівними для успадкування того, що має бути збереженим. Розуміння Е. як меншості, що не просто посідає керівне чи провідне становище, а відповідає певним норматив. вимогам, зразкам, спонукає розрізняти Е. і псевдо-Е. Псевдо-Е. — меншість, яка здобуває та утримує керівне становище, але не відповідає прийнятим у даному суспільстві зразкам. Розрізняють політ., ідеол., психол. причини виникнення псевдо-Е. Напр., джерелом комуніст. псевдо-Е. стали ідеол. і політ. причини, що зумовили виникнення [диктатури, номенклатури, бюрократ. корпоративізму](#) (див. [Бюрократія](#)). Психол. причини насамперед пов'язані з

інерцією стереотипів у мисленні й поведінці («старіння» Е.) та відсутністю ефективних механізмів її оновлення. Від ціннісно-навантаженого відрізняють ціннісно-нейтральне поняття «Е.», якому віддають перевагу в емпірично-орієнтов. дослідженнях. У різних політично організов. суспільствах, особливо істор., значно відрізнявся спосіб формування керів. меншості, включаючи вимоги щодо того, хто гідний входити до неї. Це не означає, що дослідник не має ціннісних переконань стосовно того, хто в тому суспільстві, в якому він живе, гідний входити у політ. чи профес. Е. Однак ці його переконання не повинні впливати на з'ясування, як фактично відбувається формування Е. в істор. чи сучас. суспільствах і які якості осіб в конкрет. суспільстві сприяють тому, що їм вдається посісти керівне чи провідне становище. Отже, сучасні нормативні вимоги щодо того, хто гідний входити в Е., спрямов. передусім на сучасне і майбутнє. Гуманітарні науки загалом не є ціннісно-нейтрал.: вони поєднують ціннісно-нейтрал. опис наяв. цінніс. переконань з обґрунтуванням таких цінніс. орієнтацій, які забезпечують кращі життєві перспективи окремих суспільств, націй, цивілізацій і людства загалом.

Хоча в минулі століття та тисячоліття були оприлюднені висловлювання чи ідеї, які можна розглядати як такі, що вже містять поняття «Е.», розроблені теорії Е. з'явилися у зх. соціології і філософії тільки наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Осн. увагу засновників класич. теорій зосереджено на політ. Е. На особливості цих теорій вплинули не тільки політ. події, а й інтелектуал. атмосфера зазнач. періоду (насамперед криза просвітниц. ідеології та оптимістич. ідеї прогрес. сусп. розвитку). Наслідком кризи просвітниц. раціоналізму стала недовіра до розуму: підозра, що за розумовими побудовами приховані певні екон. інтереси ([марксизм](#)), потяг до влади ([ніцшеанство](#)), бажання ([фрейдизм](#)) тощо. З цим пов'язане поширення різновидів ірраціоналізму, соціал-дарвінізму, расових теорій та ін. У теоріях Е. присутня спроба протистояти цій хвилі ірраціоналізму і триматися у межах соціології об'єктив., наук. підходу. Класичні теорії Е. створили соціологи й політологи Г. Моска та В. Парето, а також учень [М. Вебера](#) Р. Міхельс. Перші два розчарувались у [лібералізмі](#) та почали критикувати [демократію](#) як різновид плутократії. В. Парето від поч. 20 ст. вважали антидемократом, а італ. фашисти зарахували його твори до інтелектуал. джерел своєї ідеології. Р. Міхельс спочатку був радикал. соціал-демократом, згодом вступив у фашист. партію (вважав, що *фашизм* здатний якнайкраще реалізувати цілі пролетаріату). При цьому необхідно враховувати ідеол. зв'язки радикал.

соціалізму з фашизмом: перед тим, як стати лідером фашистів, Б. Муссоліні очолював Соціаліст. партію Італії (до неї входив і Р. Міхельс). Порівняння риторики італ. фашистів із риторикою більшовиків (радикал. крила рос. соціал-демократії) засвідчує їхню велику схожість. Навіть інтернаціоналізм, важлива ідеол. відмінність між ідеологіями [більшовизму](#) і фашизму, в практич. політиці рос. більшовиків набув ознак традиц. рос. *шовінізму*. Ще більше схожості у політ. практиці — нав'язування диктатор. політ. системи, *тоталітаризму*. В більшовизмі Е. представлена у вигляді «авангарду пролетаріату» та культу вождя. Р. Міхельс написав окрему працю про взаємопов'язаність соціалізму і націонал-соціалізму в Італії. Хоча класичні теорії Е. є ідеологічно правими, у даному випадку наявна значна спорідненість крайніх лівих і крайніх правих. Із багатьох творів Р. Міхельса найбільш відомим стало його дослідж. партій, в якому він доводив, що будь-яка партія з часом перетворюється в олігарх. утворення. Але засновником вивчення Е. вважають Г. Моску, який 1895 у Римі опублікував кн. «Elementi di scienza politica» («Елементи політичної науки»), де виклав свою теорію Е. (доповнена в 3-му вид. 1923). Він доводив, що у будь-якому політично організов. суспільстві завжди існує керівна меншість і підвладна більшість. Г. Моска не використовував термін «Е.» (його згодом увів у наук. обіг В. Парето), а говорив про «керівну меншість», «політ. клас», «аристократію»; заперечував абсолютизацію екон. чинника в марксизмі як основи існування класів і держави; вважав, що ліквідація приват. власності на засоби виробництва не є запорукою соц. рівності, оскільки не забезпечує від зловживання владою політ. провідом, який з'явиться внаслідок революції, а також, що парламент. демократія не призводить до установлення влади більшості у демократ. політ. системі (чиновники і парт. бюрократи здатні перетворити цю владу в ілюзію). Однак він не був антидемократом, а наголошував на потребі протидіяти надмір. концентрації влади керів. меншістю в демократ. системах, зокрема шляхом передачі її частини низинним сусп. структурам. Цей напрям знайшов продовження в інтелектуал. і політ. рухах 20 ст., що мали на меті розширення т. зв. демократії участі. У цьому ж руслі — критика «елітизму» в ідеології «нових лівих» 1960-х рр. (Г. Маркузе, Т. Адорно й ін.). У з'ясуванні поняття «Е.» Г. Моска поєднав наук.-об'єктив. підхід з ціннісним, оскільки наголосив на важливості морал. якостей осіб, яким виборці віддають свої голоси. У 20 ст. акцент на тому, що демократія передбачає відповід. рівень інтелектуал. політ. культури, був наслідком усвідомлення загроз з боку нового явища, яке соціологи позначили терміном «маса». У позитив. значенні він став риторич. засобом фашистів і більшовиків («трудова маса»): вожді, користуючись своєю харизмою, повинні за підтримкою звертатися безпосередньо до них. Але соціологи і філософи прагнули використовувати це поняття ціннісно-нейтрально на позначення модер. сусп.

явища. Хоча на загрозу перетворення демократії в охлократію вказав ще Аристотель, термін «маса» з'явився внаслідок індустріалізації, розростання міст і втрати традиц. зв'язків між людьми, їх розпорошення. Звідси непевність, прагнення злитися в якусь нову цілість, піддатливість до навіювання з боку харизматич. лідерів. Роз'єднаність у суспільстві, хаос, корупція, бідність здатні схилити народ до бажання мати сильного лідера. Хоча спроможність вождів і керів. верхівки маніпулювати свідомістю мас стала найбільш очевидною на прикладах фашизму і [комунізму](#), використання популіст. риторики властиве також для демократ. систем (лестощі, обіцянки тощо). Тому обов'язок не тільки культур., але й політ. Е. — дбати про рівень масової політ. культури та виховання в народі критич. самосвідомості. Одна із найвідоміших публікацій цього напрямку — кн. Х. Ортеґи-і-Гассета «La rebelión de las masas» («Бунт мас», 1930). К. Маннґайм згодом наголосив на тому, що демократ. Е. повинні володіти вищим рівнем критич. свідомості порівняно з масовою свідомістю, а тому застерігав щодо використання популіст. риторики з метою мобілізації прихильників серед виборців. Ю. Габермас у лекціях, прочитаних у Москві («Демократія, розум, нравственность», 1995), попереджував про поширення в сучас. постіндустр. суспільствах споживац. ідеології та маніпуляції масовою свідомістю з боку ЗМІ. В. Парето розвинув теорію Е. у низці публікацій, які підсумував у «Trattato di sociologia generale» («Трактат із загальної соціології», 1923). Замість термінів «панівний клас», «аристократія всіх віків», «керівна меншість» від поч. 20 ст. він почав використовувати термін «Е.». Джерелами його соціології і політології був політ. реалізм Н. Мак'явеллі, еволюц. соціологія Г. Спенсера, соціологія [Е. Дюркгайма](#). У своїх соціол. дослідж. В. Парето прагнув до об'єктив. підходу; визнаючи долю істини у теорії К. Маркса, водночас відкидав ідеологію марксизму як різновид псевдо-релігії; зазнав впливу соціал-дарвінізму, однак зрештою відкинув і його, разом із *расизмом*, [антисемітизмом](#) та імперіалізмом; своє завдання вбачав у тому, щоб об'єктивно з'ясувати істор. зміну політ. систем, з якою поєднана зміна політ. Е. Будь-яке суспільство, з його погляду, прагне при всіх своїх змінах зберігати певну рівновагу в дії всіх зовн. і внутр. сил. Зовн. чинники не залежать від волі людей, а визначаються розташуванням даного суспільства у просторі й часі та біол. особливостями людей (раса тощо). Внутр. чинники В. Парето поділив на нелогічні (емоційні) та логічні (різного роду ідеї та теорії). «Сентименти» (потреби, інтереси, почуття, ставлення, схильності) більшою мірою стали й відіграють осн. роль у суспільно-політ. розвитку. Ці сили він позначив терміном «осад» та дав розгорнуту їх класифікацію. Друга група внутр. чинників — «деривативи» — похідні утворення, що виникають як завуальов., ілюзорне перетворення «осади» у вигляді різного роду раціоналізацій, квазітеорій, ідеологій (пере-

гукується з розрізненням екон. інтересів та ідеологій у К. Маркса). Серед «осаду» В. Парето виокремив дві групи. Першій притаманна схильність до комбінування, винахідництва, використання інструментал. і навіть хитрого розуму; другій — збереження вже винайдених комбінацій, що підштовхує політика з такими схильностями до практики авторитар. **консерватизму**. Для досягнення рівноваги політ. системи оптимальн. є поєднання політиків обох типів (за словами Н. Мак'явеллі, «лисів» з «левами»). Однак, з погляду В. Парето, у політ. системах (як правило) домінують політики одного із цих двох типів. Якщо переважають «леви», то (на противагу владі) у суспільстві поступово нарастають тенденції критицизму, індивідуалізму, лібералізму, прагматизму, що зрештою приводить до влади «лисів». Наслідком їхньої влади стає підважування базових цінностей, поширення корупції тощо. Відповідно у суспільстві нарастають настрої до утвердження законності та порядку, які приводять до влади «левів». Намагання утвердити рівновагу в дії різних сил спричинює постійну циркуляцію Е. Тема зміни Е. знайшла своє продовження у дослідж., спрямов. на з'ясування природи і типології т. зв. рев. Е. Від серед. 20 ст. до сучасності передусім класична теорія Е. зазнавала критики за переважання апріор. теор. побудов за рахунок збіднення фактич. основи теорій, зокрема В. Парето у своїй теорії циркуляції Е. дуже обмежено використав істор. факти. Її наслідком стала настанова, що вивчення істор. Е. повинне спиратися на урахування істор. фактів, сучас. Е. — на емпіричні соціол. дослідження. Зазнало критики також перебільшення єдності політ. Е., її однорідності (гомогенності). Це спонукало до розгляду різноманітності (гетерогенності) Е., вивчення контр- і суб-Е. не тільки всередині політ. Е., а й поза нею. Опозиція в парламенті є різновидом контр-Е., тому важливо з'ясувати, що і до якої міри об'єднує Е. і контр-Е. Осн. тенденція у дослідж. політ. Е. 2-ї пол. 20 ст. полягала в з'ясуванні формування та функціонування її з погляду різних центрів влади та силових полів, що діють у суспільстві. Вона зумовила надання більшої уваги соц. диференціації, напр., спричиненій екон. становищем — класами. За допомогою політ. соціології можна показати, який вплив на формування політ. Е. і прийняття політ. рішень мають власники капіталів чи їх менеджери, клас дрібних і серед. підприємців, ВПК, інтелектуали, що беруть участь в обґрунтуванні рішень та ін.

Перші розроблені концепції Е. з'явилися в Україні у першій третині 20 ст. Їх автори — **В. Липинський** і **Д. Донцов** — репрезентували різні політ. ідеології (консерватизм та **націоналізм**), відповідно відрізнялися їхні поняття політ. Е. Так, В. Липинський зосередив увагу на її здатності діяти конструктивно: формувати з «етногр. маси» модерну націю, долаючи протистояння. Він називав цю керівну меншість терміном «аристократія», але не в значенні родової аристократії, а найкращих у даний час серед нації людей. Осн. ознакою такої

верстви кращих В. Липинський вважав конструктивізм, що ґрунтується на здатності бути носієм культури і цивілізованості та протистояти роз'єднуваль. силі егоїст. індивід. і групових інтересів. Він не був прихильником рев. Е., які прагнуть все зруйнувати, щоб будувати нове на очищеному майданчику; вказував на інертність «мас» і наголошував на обов'язку культур. і політ. Е. виховувати в народі здатність крит. самосвідомості й мислення як запоруку конструктив. політ. дій. Враховуючи націотворчу місію політ. Е. в Україні, вважав, що вона повинна спиратися на клас хліборобів, який зберігає укр. нац. самобутність. Натомість Д. Донцов витворив швидше поняття «рев. Е.», яка повинна володіти такими якостями, як віра, воля, ідеалізм і жертвовність в ім'я утвердження нації. Осн. джерело цієї концепції — трагічна ситуація боротьби українців за виживання, коли не тільки сусідні нації, але й у своїй переважній більшості нац. меншини в Україні вороже ставилися до ідеї укр. незалежності. Звідси акцент на вольових якостях Е., її здатності бути керів. силою. Умови виживання у ворожому оточенні схилили його до різновиду націоналізму, який дослідники називають «інтегральним». Але Д. Донцов розглядає віру (іраціоналізм), ідеалізм (релігійність), волю (агресивність) не як тимчас. ознаки Е. (розрах. на певну ситуацію), а як абсолютні принципи. Націленість на надзвич. ситуацію не сприяла розробленню концепції Е., розрах. на віддаленішу істор. перспективу, коли вона муситиме будувати політ. порядок і коли рац. підходи, досвід, поміркованість стануть її необхід. ознаками.

Після проголошення незалежності України проблема політ. та ін. Е. стала предметом широкого зацікавлення. Нині з'являється все більше публікацій з цієї теми, хоча значну їх частину складають есеї та публіцистика, натомість дослідж., які спираються на добре опрацьов. емпірич. матеріал і здійснені на відповід. методол. і теор. рівнях, є швидше винятками. З наук. дисциплін у вивченні сучас. Е. найважливішу роль повинна відігравати соціологія, що ґрунтується на відповід. емпірич. дослідженнях. Зважаючи на процес олігархізації, необхідно висвітлити роль в укр. політиці великих капіталів, найбагатших людей: хто вони, у який спосіб набули свої капітали, як їх використовують і де зберігають, як впливають на вибор. процес та ін. Ураховуючи важливу роль ЗМІ у вибор. процесі, важливо з'ясувати, хто їх контролює, особливо телевізійні канали, які їхні ідеол. орієнтації тощо. Це стосується також дослідж. суб-, контр-, парт., регіон. (обл., рай.) і профес. Е. Важливими напрямками повинно стати виявлення інтелектуал. інфраструктури, наявності якої забезпечує обґрунтування прийнятих політ. рішень (особи та групи професіоналів, які виконують обов'язки радників і складають різного роду експертні групи); вивчення партій, їхнього інтелектуал. ресурсу, напр., чи мають вони людей, здатних на відповід. профес. рівні розробляти парт. ідеології та стратегії й розв'язувати

організац. питання (такі дослідж. могли б суттєво полегшити виборчу орієнтацію громадян). Перерах. напрями політ. соціології та політології потребують не лише громадян. мужності від соціологів, а й відповід. фінансування. Наявність останнього — найкращий показник того, чи вже існує в Україні чесно здобутий капітал, здатний субсидувати такі студії. В центрі уваги дослідж., зоріентов. на перспективу, має бути віднайдення ресурсів для оновлення, а у радикал. варіанті — заміни передусім політ. Е. Виявленню осіб, здат. замінити більшість у сучас. укр. політ. Е. в напрямі радикал. поліпшення її якості, заважає, у першу чергу, протидія сучас. впливових політ. сил. Йдеться про фінанс. забезпечення процесу оновлення, наявність ЗМІ, незалеж. від олігарх. кланів (особливо телевізій. каналів). Наявні Е., контр- і суб-Е. схильні до здійснення дуже обмеженого (частк.) оновлення, щоб зберегти олігарх. природу сучас. політ. системи в Україні. Відомий спосіб знешкодження процесу оновлення політ. Е. — введення «своїх» людей до складу нових партій з метою розвалити їх єдність зсередини. Гол. передумова якіс. оновлення сучас. політ. Е. — усвідомлення укр. народом того, які стереотипи в масовій свідомості самих громадян є джерелом вибор. уподобань (преференцій), що неминуче зумовлюють протиборство у внутр. і зовн. політиці, а отже й неефективність діяльності всіх гілок політ. влади. Доки виборці лише критикують владу, але не усвідомлюють, яким чином вони самі становлять джерело протиборства у політ. Е., негативна оцінка її якості (напр., під гаслом «геть усіх») не конструктивна.

Адже невизначеність масової свідомості у деяких базових цінностях, що мають забезпечувати єдність нації, — осн. причина політ. протиборства і неефективності політ. Е.

Рекомендована література

1. C. W. Mills. The Power Elite. New York, 1956;
2. H. D. Lasswell, D. Lerner. World Revolutionary Elites. Cambridge, 1965;
3. T. B. Bottomore. Elites and Society. New York 1966;
4. V. Pareto. Sociological Writings. New York, 1966;
5. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Лондон, 1990;
6. Петрига М. О. Національна еліта України: критерії добору і становлення // Актуал. проблеми розвитку економіки України в перехід. період до ринку Т., 1996. Ч. 2;
7. Баранцева К. Українська еліта XVIII-XIX століття: проблема вибору // Гетьман. альм. 2002. Ч. 1;
8. Жабська Д. В. Етапи розвитку та становлення поняття «еліта» // Вісн. Держ. академії керів. кадрів культури і мистецтва. 2005. № 1;
9. Цимбал Т. В. Еліта. Інтелігенція. Інтелігентність // Інтелігенція і влада. 2006. Вип. 7;
10. Байме К. Політичні теорії сучасності / Пер. з нім. К., 2008.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Еліта / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-17796>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).